

ZANE RADZOBĒ

Teātra kritiķe un zinātniece

PRETĪ NĀVEI

RECENZIJA PAR LATVIJAS NACIONĀLĀ TEĀTRA IZRĀDI “INDULIS UN ĀRIJA” INDRAS ROGAS REŽIJĀ

Ko darīt kritiķim, ja izrāde nav saprotama? Jāsāk ar tekstu. Pat ja lugai un iestudējumam pavisam noteikti nav jābūt saskanīgiem, labi tomēr kaut intelektuāli iezīmēt iespējamības. Indras Rogas Latvijas Nacionālajā teātrī iestudētā Raiņa “Indulis un Ārija” gadījumā man citas izvēles arī nav, jo jāatzīstas – skatīšanās raisīja nepārejošu mulsumu. Tāpēc dramaturģes Ievas Strukas priekšvārda izrādei rosināta, es, liekas, esmu ko jaunu uzzinājusi par lugu. Un beigās varbūt pat sapratusi Rogas iecerī. Bet par visu pēc kārtas.

No bezdibeņa līdz kapam

Ceļā pie izrādes man šoreiz ļoti palīdzējušas it kā nejaušas frāzes. Un pirmā no tām – iestudējuma dramaturģes Ievas Strukas programmiņā ierakstītā, uz salīdzinājumu mudinošā Raiņa un Šekspīra līdzās nostādīšana.

1911. gadā sarakstītā Raiņa luga uzvesta salīdzinoši bieži, tomēr par īstu veiksmi vēsture neatzīst nevienu iestudējumu. Arī lasīt to nav viegli, un ne tikai novecojušā stila dēļ. Luga ir āķīga un apaugusi vienkāršotiem priekšstatiem. “Indulis un Ārija” tiek uzskatīts par mīlasstāstu, lai gan par spīti Raiņa apgalvojumiem luga nav

psiholoģiska, un varoņu savstarpējā pievilkšanās drīzāk kalpo par sižeta virzītāju, ne raksturu pārveidotāju. Šī nav arī nacionāli lādēta luga; ieskatieties uzmanīgāk 13. gadsimta politiskajās spēlēs ierauto varoņu tekstos! Visbeidzot – mums ir priekšstatī arī par Raini, un arī tiem luga atbilst mazāk, nekā varētu gaidīt.

Domājot par Šekspīru un Raini, aizķēros pie kara tēmas. Šekspīra vēsturiskajās lugās karš ir nepārejošs, visu dzīvi cauraužošs princips, pasaule ir tumša un brutāla. Raiņa simboliskajos darbos parasti idejas tiek risinātas drīzāk pasakas atslēgā. Tomēr – ne “Indulī un Ārijā”. Pārsteidzoši, bet šoreiz par Raini var teikt gandrīz to pašu, ko par Šekspīru: nav mitoloģiska krāšņuma, nav poēzijas maiguma, bet brutāls izmisums gan. Un karš ir forma, ko ieņem pat tuvāko cilvēku attiecības.

“Indulis un Ārija” sākas zemākajā punktā, un tā darbība iezīmē nepārtrauktu lejupkritienu. Kurts Vonnegūts, klasificējot stāstu formas, šādu naratīvu ir nosaucis “no sliktā un sliktāku”. Vai nav precīzi? Sakāve ir notikusi jau pirms pirmās ainas sākuma. Kauja ir beigusies, mājas zaudētas. Kareivji miruši, sievietes un bērni patvērušies bēgot, bet teju pirmais jautājums, ko Indulim prasa Uģis – kāpēc tu neesi miris? –, iezīmē fundamentālu varoņa pazemojumu, ko viņa uzvara pār kaujas laukā satikto Āriju padara tikai dziļāku. Tādā pasaulē, kādu rāda luga, viņš vairs nav ne vadonis, ne kareivis, ne vīrietis, un Indulis izmisīgi meklē ceļu atpakaļ. Tāda nav, un arī ceļu uz priekšu nevedas uztaustīt.

Ja uz mirkli paliekam malā Induļa sāpes, luga vēsta par kolektīva ceļa uz priekšu meklējumiem. Politiskajās spēlēs, ko spēlē kurši, vācu ordenis un lietuviešu kņazs Mintauts, visi grib vienu; atšķiras tikai izpratnes par veidiem, kā pie tā nonākt. Mani šai lugā allaž mulsinājis, ka Indulis Mintautu, savu lielāko ienaidnieku, dēvē par gudrāko no cilvēkiem, kamēr Mintauts atkal un atkal cenšas Induli sev piesaistīt. Ja

leitim varbūt negribas karot ar brāli (viņam taču svarīga etniskā piederība un jādoma par publisko tēlu!), kāpēc glaimo Indulis? Mintautam to nevajag, un Indulis, šķiet, melot pat neprot. Un tikai šoreiz es sapratu, ka patiesībā abi domā par nākotni, kas lielāka par etnisku kopību.

Mintauts grib sakausēt dažādas tautas zem nacionālas idejas karoga. Vācieši to pašu grib panākt ar reliģijas kodolu, un vai nav interesanti, cik maz gan Mintautam, gan Indulim īstenībā nozīmē kristīšanās spaidi savu mērķu sasniegšanas priekšā? (Galu galā par lugā nemitīgi piesaukto Pērkonu Indulis pat neinteresējas, bet Mintauts ir mierīgs, jo zina – Pērkons allaž gribēs to, ko grib Mintauts pats.) Bet Indulis sapņo par “Baltās jūras kopu valsti”, tikai – uz demokrātiskiem pamatiem.

Mintauta “viens lai kungs” pretim nostājas Induļa “ikviens lai kungs”, lai gan pat Rainis šoreiz, izskatās, tam netic. Un ne tikai tāpēc, ka dramaturgs lugu raksturoja kā “pagātnes tēlojumā iekļautas nākotnes idejas”, akcentējot, cik ļoti savam laikam priekšā Induļa gars. Bet Indulis, kas Raiņa dramaturģijā hronoloģiski seko savam “vecākajam brālim” Lāčplēsim, nemitīgi svaids un beigās krīt pie paša izraktā kapa. Un vēl pirms tam Rainis nogalina bērnus; vai ievērojāt, ka nākotne, proti, Vizbulīte un Uģis, lugā mirst pirmie?

Nemot vērā, ka “Induli un Āriju” Rainis rakstīja ar domu nostiprināt “Uguns un nakts” gūtos panākumus, diez vai jābrīnās, ka Indulis ir līdzīgs Lāčplēsim, varoņa nespēju pāraugt te paceļot jaunā trauksmes līmenī. Bet Ārija gan nelīdzinās ne Spīdolai, ne Laimdotai, un tas varbūt ir lielākais šīs lugas noslēpums – kāpēc Rainim, kas parasti ļoti precīzi būvēja tēlu struktūras, viņa vispār ir vajadzīga. Varbūt attiecībās ar viņu parādās Induļa atšķirība no pārējiem lugas tēliem. Varbūt viņa kļūst par liecību lugas pasaules garam.

Kas Induli atšķir no apkārtējiem? Trīs lietas. Piesaiste vietai, vēlme pašnoteikties un neparastās attiecības ar sievietēm. Pat sirdsskaidrais Uģis lugā pusaudzā atskabargainībā pret pretējo dzimumu pauž neslēptu riebumu; pieaugušie ne tikai runā, bet arī dara. Rainis rāda pasauli, kas karo. Bet vēl vairāk šī ir ļoti vīrišķīga, izteikti patriarhāla pasaule, kurā Ārijas paaugstināto statusu balsta tas, ka viņa uzvedas vīrišķīgi. Gan kaujas laukā, kur acīmredzot bijusi līdzdalīga kā karavīrs, gan personiskajās attiecībās, jo viņa jau ir tā, kas Induli iekaro, ar mīlu panākot to, ko viņas tēvs nespēj ar karaspēka palīdzību.

Un vēl beidzamā piezīme. Lugā liela nozīme ir tautai, tikai Raiņa skatījumā vietā varbūt būtu cits vārds. Tauta – tas ir pūlis, bars, ko vada afekti un kas gatavs skriet līdz katram skaļākam runātājam. Visa mērķis ir tauta. Bet, ja tās potenciālie vadoņi paši svaids – lugā nemitīgi šaubās ne tikai Indulis, bet arī par savu sapni pārliecinātais Mindaugs un mazliet pat pragmatiskie vāci –, tad ko gaidīt no tās? Paradokss – visaugstākais vienlaikus ir viszemākais; šī doma demokrātiskā sabiedrībā diez vai var izskanēt neapšaubīta. Tāpēc liekas interesanti, ka no visām lugā svarīgajām tēmām vienīgā, ko Struka pa īstam ir noīsinājusi, ir tauta. Lai gan – izrādē skan koris, un tas liek jautāt – kāda nozīme šādam teātrī vispirmām kārtām ar antīko tradīciju saistītam tēlam?

Formas gūstā

Lugu es lasu ne pirmo reizi, un jāatzīstas, ka iepriekš rakstītais ir mērķtiecīgs, proti, konkrētajam iestudējumam piemērots lasījums. Lugā tā ir, kaut ne tikai tā. Bet kaut kur jau jāatsperas.

Rogas "Indulis un Ārija" ir neparasts, jo izteikti formā balstīts iestudējums. Režisore tā nav ieradusi strādāt, un kādu mirkli liekas, ka varbūt te var slēpties atbilde, kāpēc tik daudzus māksliniekus nodarbinošā iestudējumā (turklāt tādā, kas vismaz radošās grupas līmenī šķiet visai demokrātisks, tas ir – bez dzelžaina režisores diktāta) jēga neizveidojas – varbūt tas ir prakses trūkums? Varbūt stāstu var kaut racionāli uzkonstruēt no formas elementiem?

Visskaidrākā zīmju sistēma šoreiz lasāma Mārtiņa Vilkārša scenogrāfijā. Uz skatuves izkārtotās monumentālās betona konstrukcijas, kurā iesprostoti varoņi, izrādes norises gaitā iegūst aizvien slēgtākas formas. Telpa ir interpretējama. Kolēģi saskatījuši tajā gan pagānu mantojumam piesaistāmo Stounhedžu, gan nacionālām konotācijām apvītu šūnakmeni; kāds skatītājs atsauksmēs raksta, ka tie ir Berlīnes mūra bloki (ja tā, tad izrādei vajadzētu iegūt politiskus zemtoņus). Man radās sajūta, ka skatāmies uz kapenēm, kuras varoņus klaustrofobiski iekļaujošās sienas notecējušas ar kaut ko puvei vai pelējumam līdzīgu. Iznīcība ir sākusies, un to vairs nevar apturēt. Īsu mirkli daži varoņi iegailas, izgaismoti sarkani, bet ugunij kā attīrošai stihijai viņi neļaujas. Visu aizskalot tikai ūdens beigās.

Doma aizķērās pie šī ūdens un uguns pretstata. Lugā uguns ir Pērkona stihija, un Ārija gandrīz vai raujas uzsārtu, lai tikai salauztu Induļa pretošanos. Mazliet piedzejojot – viena uguns aizdedz citu. Plūdus savukārt izraisa Indulis, kad aizsprostots strauts palīdz viņam aizskalot ienaidnieka pārspēku. Rogai sanāk citādi – Indulis paliek pārplūstošā kapā, tātad – noslīkst, ne tiek nodurts? Dur cilvēki, slīcina daba; un varbūt tam ir kāda nozīme. Turklāt – ja uguns, iespējams, vienkārši šķīstītu akmens sienas, lai tās atvērtos jaunai dzīvei, plūdi aizrauj sev līdzīgu visu. Mierīgi, mūžīgi,

neatgriežami. Tā nav juteklus satraucoša vētra, bet zvaigžņotas nakts vēsais starojums, kā runājot par skaistā iedarbību teiktu Kants.

Īstu vētru izrādē nav arī varoņu likteņos. Rogai ir taisnība – luga nav psiholoģiska, tāpēc pārņem, ka varoņi tajā cits citu nemīl vai nenīst ir lieki. Runa ir par idejām un principiem, nevis dzīvu miesu, kas grib, ilgojas, bēg un atkal neapturami pietuvojas. Šo ideju režisore izrādē ir pastiprinājusi, izmantojot klasicisma teātrim raksturīgus paņēmienus – varoņi visbiežāk ieņem statiskas pozas un frontālās mizanscēnās deklamē Raiņa tekstus. Skatītājam, nevis cits citam.

To, protams, var interpretēt kā cieņu pret Raiņa tekstu. Tā lasa Svētos rakstus – bez interpretācijas, liekot skanēt dievišķajam vārdam, kam kā graudam jāuzdīgst katra klausītāja dvēselē. Kāpēc ne? Ja nu nacionālajā kultūrā ir svēti teksti, tad Raiņa lugas pie tiem noteikti pieder. Tikai – aktieriem šis ir izrādīties grūts uzdevums. Izrādē ļoti mulsina, ka runāto tekstu bieži nevar saprast. Turklāt neskaidrība ir saistīta drīzāk ar varoņu grupām un situācijām, ne ar individuālo mākslinieku dikciju.

Visskaidrāk skan vācu perspektīva – Jura Lisnera komturs un Ivara Kļavinska Kuno vāji slēpj smīnus, un viņu ditirambi Ārijas izcilībai skan neslēpti ironiski. Tas ir atbilstoši situācijai – kaujas laukā un politiskajās spēlēs viņi ir uzvarētāji. Savukārt Lauras Siliņas Ārija Rogas izrādē līdzinās drīzāk statujai, uz kuru gan patīkami skatīties, bet kurš gan lietas akurāt ciena? Iestudējumā sievietēm reizēm pat fiziski atņem kustības iespēju, viņas vienkārši nes un noliek, kur vajadzīgs. Bet Līgas Zeļģes Tuše un Martas Marijas Gruzdovas Vizbulīte nereti pašas sastingst cilņiem līdzīgās pozās.

Vīrieši gan ir kustīgāki, tomēr viņu tēlos arī labi saskatāms, ka daudz kas no izrādes tēlainības ir (vai vismaz izskatās) nejaušs. Sekojot lugas teksta norādēm,

kostīmu māksliniece Anna Heinrihsone kūrus un leišus ietērpusi mežonīgiem zvēriem līdzīgus. Viņi arī kauc un brīžam atveido vilkam radnieciskas kustības. Te vairs runa nav par teksta un satura iedarbību, bet par ko primitīvāku, jutekļiem tveramu. Vai varbūt tieši otrādi – daudz racionālāku. Par aktieru ķermeņiem, žestiem, balss tembriem, ritmu, kam vajadzēja kalpot par zīmēm, kas raisa skatītājā metaforiskas alūzijas, vedina ieraudzīt lugas pasauli simbolu pilnu. Diemžēl kustības, tāpat kā dikcija, ir neprecīzas un it kā izplūst ikdienišķā aptuvenībā. Lasot programmiņu, nostiprinās pārliecība, ka nepiesaistīt izrādei horeogrāfu ir bijusi fundamentāla kļūda. Un runas konsultantu tāpat.

Tēliem var pieslēgties mirkļos, kad aktieri tos apvelta ar psiholoģisku pamatojumu, kaut, šķiet, tas ir paradokss – tieši šajos brīžos viņi taču dara to, ko šādi uzbūvētā uzvedumā nepavisam nedrīkstētu darīt. Bet Nacionālā teātra aktieri psiholoģiskas spēles īpatnības pat izkāpināti groteskā formā, protams, pārvalda, un tāpēc pa brīdim gluži saprotama šķiet ne tikai Gundara Grasberga Pudiķa, bet pat pēc manas gaumes pārāk jau nu ākstīgā Ulda Anžes Mintauta pozīcija.

Tā īsti izrādes stilu gan iemieso, turklāt ļoti labi, tikai Matīss Kučinskis (Uģis) un Marta Marija Gruzdova (Vizbulīte). Viņu ķermeņi, balsis, vaibsti šķiet atbrīvoti no sadzīviska izteiksmīguma un līdzinās drīzāk maskām, kas sašķiebtas nepārejošā kliegzienā. Vai kāda nozīme ir tam, ka abi ir jaunie mākslinieki, tāpēc varbūt vairāk uzmanīti, pamācīti un izpildīgi?

Bet visvairāk izrādē žēl to divu varoņu, kam šī bija vislielākā iespēja un lielākais izaicinājums – Kārļa Reijera un kora (Ērika Ešenvalda speciāli izrādei komponēto mūziku “dzīvajā” izpilda akadēmiskais koris “Latvija” diriģenta Māra Sirmā vadībā).

Ešenaldis ir burvis, un viņa skaņas šķiet vienlaikus pārpasaulīgi maigas, bet spēcā līdzīgas neatturamai straumei. Bet teātra loģika tomēr ir nepielūdzama un liek jautāt: kāpēc? Kāpēc koris? Kāpēc šāds? Ko viņi vēsta? To man neizdevās ne saklausīt, ne saprast; palika vien sajūta, ka tautas vietā mums atlikusi... nu, varbūt šalcoša birzs. Cilvēki nav mūžīgi, daba ir; tā paliks arī tad, kad nekādas tautas vairs nebūs. Vai to mums vajadzētu sajust? Vai par to kliez Reijera Indulis, nespēdams sev mutē liktos vārdus pārvērst saprātīgās skaņās? Viņam jau nav ne mīlas, ne tautas, ne nākotnes; varbūt tad jēgai patiešām vairs nav nozīmes.

Klusums

Tomēr beigās, jāatzīstas, es laikam esmu nonākusi pie versijas, ko iestudējums... nē, nevis stāsta, bet nozīmē Rogai pašai. Latvijas Televīzijas raidījumā "Kultūrdeva" Henrieta Verhoustinska uzdeva Rogai jautājumu – kāpēc izrādei ir no lugas atšķirīgas beigas? Jautājums mani samulsināja, jo tobrīd man tā nelikās (pat ja izrādi neredzējusi, Arta Dzēves milzu video projekciju ar viļņiem drīzāk uzskatītu par "Pūt, vējiņi!" finālu). Samulsa arī Roga, bet atbildēja – nu, tā es to saprotu, troksnis un klusums...

Mani aizķēra šī frāze, jo tieši tā es izrādi uztvēru. Izrādē ir daudz trokšņa, jo tekstu reti var uztvert kā jēgpilnu, bet tā beidzas ar spilgti baltu krāsu un, iespējams, arī klusumu. Katrā ziņā – ar punktu, nevis daudzpunkti. Un varbūt tikai to Roga arī gribēja pateikt – ka viss nāves priekšā ir troksnis, pat mīlestība, brīvība, tauta. Tā ir traģēdijas mēroga tēma. Bet arī tad, ja es esmu uzminējusi... Tēma nogrimusi izrādes formas un teātra droši vien jau pieprasītās pietātes pret Raini sprostā.